

Bloed, zweet en tranen

BOB MENDES

Bloed, zweet en tranen

Manteau

MEESTERS IN MISDAAD

Voor Benjamin Mendes, onsterfelijk, binnen in mij.

© 2013 Uitgeverij Manteau / WPG Uitgevers België nv,
Mechelsesteenweg 203, B-2018 Antwerpen en Bob Mendes

www.manteau.be
info@manteau.be

Vertegenwoordiging in Nederland
Singel 262
1016 AC Amsterdam
Postbus 3879
1001 AR Amsterdam

Eerste druk september 2013

Omslagontwerp: Janpieter Chielens
Vormgeving binnenwerk: Ready2Print

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 978 90 223 2932 0
D/2013/0034/309
NUR 330

*I have nothing to offer but blood,
toil, tears and sweat.*

Winston Churchill in een toespraak aan het
House of Commons op 13 mei 1940, drie dagen
na de Duitse inval in België en Nederland.

(De toespraak was een oproep tot de wapens:

‘I say to the House as I said to ministers who joined this govern-
ment, I have nothing to offer but blood, toil, tears and sweat.

We have before us an ordeal of the most grievous kind. We
have before us many, many months of struggle and suffering.

You ask, what is our policy?

I can say: It is to wage war, by sea, land and air, with all our
might and with all the strength God can give us; to wage war
against a monstrous tyranny, never surpassed in the dark,
lamentable catalogue of human crime.’)

Jeruzalem

2 mei 2011

Elk jaar, volgens de Hebreeuwse kalender op de zeventwintigste dag van de maand Nisan – de dag dat in het getto van Warschau de Joodse opstand van 1943 begon – wordt bij een gedenkteken op Har Hazikaron, een heuvel in een van de westelijke buitenwijken van Jeruzalem, de Herdenkingsdag voor martelaren en helden van de Holocaust gehouden.

De gedenkplaats, Yad Vashem genoemd, omvat een museum, een onderzoekscentrum en een centraal archief, dat door de bezoeker kan worden geraadpleegd. Omdat van de slachtoffers geen stoffelijke resten bewaard zijn gebleven, dient de Hall of Names, die deel uitmaakt van de gedenkplaats, als graf.

In 2011 viel Herdenkingsdag op maandag 2 mei.

De openingsceremonie werd – in overeenstemming met het Joodse gebruik voor het tellen van dagen van zonsondergang tot zonsondergang – gehouden op zondagavond 1 mei op het Warsaw Getto Square. Zoals ieder jaar werd de plechtigheid bijgewoond door de president en de eerste minister van Israël, de belangrijkste dignitarissen, een kleine schare van overlevenden en nabestaanden en 2500 geïnviteerden, zorgvuldig geselecteerd uit alle lagen van de bevolking. Onder de aanwezigen bevond zich ook de Duitse bondskanselier Angela Merkel, die voor een driedaags be-

zoek in Israël was en op een gezamenlijke zitting van leden van het Duitse en Israëlische kabinet overeenkomsten had gesloten met betrekking tot onderwijs, milieu en defensie. Herdenkingsdag was een serene en sobere plechtigheid, die live werd uitgezonden op radio en televisie, en de aanwezigen die niet vooraan zaten, konden de uitzending volgen op twee reusachtige schermen links en rechts van het podium.

Na de groet aan de vlag en een welkomstwoord van de president en van de eerste minister strooiden de twee landelijke opperrabbijnen – de Asjkenazische en de Sefardische – aarde afkomstig van de Olijfberg rond de zes kaarsen die zouden worden aangestoken door zes Joodse overlevenden van de Holocaust met het licht van een toorts gedragen door een Joods jongetje.

Zes kaarsen voor zes miljoen vermoorde Joden.

De achtentachtigjarige Bram Meijer zou de zesde kaars aansteken.

Meijer had lang gearzeld voor hij zich bereid had verklaard die symbolische daad te stellen. Niet omdat voor hem de Holocaust en de Tweede Wereldoorlog afgesloten hoofdstukken waren of omdat hij vreesde dat hij zijn emoties niet meester zou kunnen blijven, maar omdat hij het nut er niet van inzag om die donkere episode uit zijn leven op die manier in de openbaarheid te brengen. Precies dat deel van de tv-uitzending zou door buitenlandse zenders worden overgenomen en zijn foto met een korte levensbeschrijving zou, samen met die van de andere *torchlighters*, via nieuwsagentschappen de halve wereld rondreizen. Hij had erover gediscussieerd met Corinne Evens, de programmaleider van kanaal 1. ‘Wie interesseert zich nu nog voor wat ik meer dan zestig jaar geleden heb meegemaakt?’ had hij opgeworpen. ‘De jeugd van vandaag heeft alleen nog belangstelling voor meer vakantiedagen en hogere lonen.’

‘Een reden te meer om te getuigen’, weerlegde Evens. ‘Denk aan de woorden van Nobelprijswinnaar Elie Wiesel: “Wie naar getuigen luistert, wordt zelf getuige.”’

‘Elie Wiesel was een schrijver. Hij kreeg de Nobelprijs voor de Vrede omdat hij op het juiste moment een boek schreef over zijn Holocaustervaring. Als hij dat boek nu schreef, zou het best kunnen dat hij niet eens een uitgever vindt.’

Corinne wierp haar lange, donkere haar met een korte ruk van het hoofd in haar nek. ‘Precies daarom, meneer Meijer. U bent een van de laatsten – sta me toe het zo te noemen – van een nu snel uitdunnende generatie die de gruwel van de Holocaust aan den lijve heeft ondervonden. Dat geeft u een symboolwaarde.’

Corinne was een mooie Joodse vrouw, met volle lippen en donkere, priemende ogen, het soort vrouw aan wie hij in zijn jongere jaren nooit weerstand had kunnen bieden. Ze was een door de tijd gerijpte heruitgave van Lisa. Hij knikte. ‘Als jij het zegt.’

Voor hem, op het podium, zong een opperzanger het Ani Ma’amin in de versie die gecomponeerd zou zijn door een rabbijn in een veewagen tijdens zijn transport naar Treblinka. Het deuntje werd opgepikt door de Joodse gevangenen die het zongen op hun weg naar de gaskamers. Het lied werd later bekend als de Hymne van de Kampen. Meijer snoof. Ongeloofwaardige heroïek. Mensen op weg naar de slachtbank zongen geen liedjes in koor. Ze baden en smeekten hun God om genade, of ze vloekten en krabden elkaar de ogen uit het hoofd als ze geloofden dat ze daar een uur langer mee in leven konden blijven.

Aan het spreekgestoelte leidde Corinne een nieuwe spreker in. Het was Yuli Edelstein, de minister van Voorlichting en Diaspora. Edelstein was een in Oekraïne geboren

Jood die in 1987 naar Israël was geïmmigreerd en nu voor de Likod in de Knesset zetelde. Hij dankte Shimon Peres, de president, en Benjamin Netanyahu, de eerste minister, voor de hulde die ze gebracht hadden aan de slachtoffers, maar al spoedig werd zijn toon scherper en strijdlustiger.

‘Wat is het nut van herdenkingsdagen’, vroeg hij zich bitter af, ‘als van Hama tot Londen antisemitische publicaties als *The Protocol of the Elders of Zion* en *Mein Kampf* als bestsellers in de etalages liggen of op het internet beschikbaar zijn? Als Joodse instellingen en synagogen over de hele wereld bedolven worden onder haatbrieven en als Joodse burgers in New York en Brussel op de openbare weg worden gemolesteerd? Wat doen we daaraan? Opnieuw het hoofd buigen en toelaten dat wij de schuld krijgen van alles wat misloopt in de wereld? Of hebben we eindelijk onze les geleerd?’ Hij keek om zich heen alsof hij de aanwezigen uitdaagde hem tegen te spreken. ‘Het antwoord is vandaag voor mij even duidelijk als de dag dat bij de komst van het Rode Leger de poorten van Auschwitz opengingen: Joden moeten verenigd zijn, Joden moeten onafhankelijk zijn, Joden moeten gewapend zijn en bereid zijn te vechten voor hun bestaan. Laat daarom niemand twifelen aan onze vastberaden wil om terug te slaan, ook en vooral niet de dictator die ik jullie niet bij naam hoeft te noemen en die, nadat hij zijn eigen bevolking misleid en geknecht heeft, op zoek is naar het ultieme wapen om af te maken waar Hitler mee is begonnen: genocide, de stelselmatige uitroeiing van ons volk. Maar vergis u niet, dames en heren. We hebben onze les geleerd. We zullen onze Joodse gemeenschap verdedigen tot de laatste snik. Maar wat met de rest van de wereld? Heeft die zijn les geleerd? Wat te zeggen van de grootschalige etnische zuiveringen tijdens de Bosnische oorlog en de genocide na de val van Srebrenica...’

De aandacht van het publiek verslapte. Op de achterste rijen werden gefluisterde gesprekken gevoerd, over beurskoersen en olieprijsen. Meijer werd moe. Hij voelde een kramp opkomen in zijn linkerbeen. Hij stond nu al bijna een halfuur op het podium naast het strijkersensemble in de rij met de vijf andere torchlighters, die stuk voor stuk jonger waren dan hij, en hij betreurde het dat hij had geweigerd op een stoel te gaan zitten. De kramp werd erger. Hij sloot de ogen en dacht aan Lisa. Dat hielp, de pijn ebde weg. Hij vertoefde in een andere wereld, de wereld van Lisa.

‘Meneer Meijer.’

Lisa noemde hem nooit meneer Meijer. Ze noemde hem Bram. En soms, als ze speciaal zijn aandacht wilde trekken of als ze zich boos over iets maakte, wat haast nooit het geval was: Abraham.

Corinne Evens tikte hem op de schouder. ‘Meneer Meijer, bent u er klaar voor?’

Hij keek op. De vijf anderen hadden hun kaars al aangestoken. De menigte keek hem afwachtend aan.

‘Excuseer.’

Hij pakte de toorts uit de handen van het Joodse jongetje en stapte ermee naar voren, naar die ene kaars die nog niet brandde. Er werd van hem verwacht dat hij bij het aansteken van de kaars een paar betekenisvolle woorden zou uitspreken. De hele dag had hij die woorden in gedachten gerepeteerd, maar toen Corinne hem een microfoon onder zijn neus duwde en hem verwachtingsvol aankeek, kon hij nog maar één woord bedenken: Lisa.

Met opeengeklemdde lippen bracht hij de vlam van de toorts bij de lont. Toen die oplichtte en hij zijn blik op het publiek richtte, keek hij pal in de ogen van de man die Lisa had vermoord.

DEEL

1

Mullerthal, Luxemburg 16 augustus 1939

Het survivalkamp lag in een uniek natuurgebied waar bossen, kronkelende riviertjes en grillige rotspartijen vol met kloven en grotten elkaar afwisselden. Het kamp werd gerund door een wat schimmige Zwitserse vredesbeweging die de illusie koesterde de dreigende oorlogssfeer na de Anschluss van Oostenrijk bij nazi-Duitsland en de ineensstorting van de Tsjecho-Slowaakse republiek door de agressie van de Duitse dictator te kunnen terugdringen, door pas afgestudeerde Britse en Duitse academici bijeen te brengen en hen met elkaar te doen verbroederen door gezamenlijke survivalactiviteiten te organiseren. Tegelijk werden de deelnemers ondergedompeld in een taalbad Frans. Voor wie al een basisniveau van de taal beheerste, was een taalbad een nieuwe opleidingsmethode om zich volledig in een taal in te leven, en het was een prima lokartikel om nieuwe kandidaten aan te trekken.

Ook de zestienjarige Bram was in het survivalkamp terechtgekomen om zijn Frans bij te schaven. Voor zijn ma was dat een absolute must. Haar eigen vader was een keuterboer geweest in Oost-Vlaanderen die op het einde van de negentiende eeuw na twee opeenvolgende mislukte aardappel oogsten in een toestand van grote ontbering terechtkwam. Heel Vlaanderen kreunde toen onder armoede, hongersnood, analfabetisme en uitbuiting, en geldtransfers

tussen de Waalse en Vlaamse regio's of begrippen als sociale zekerheid en werkloosheidsuitkeringen waren nog niet aan de orde. Sterven van honger stond toen in de wereld bekend als *le mal flamand*. In 1898 verhuisde hij met zijn vrouw – Brams grootmoeder – naar Wallonië op zoek naar werk. Het onthaal was daar in het begin ronduit slecht. Vlamingen die geen Frans spraken, kregen er het vuilste werk, ze werden minder betaald dan de plaatselijke arbeiders, woonden in krotten, want meer konden ze zich niet veroorloven, en werden in de kranten afgeschilderd als *les sales Flamands*. Na maanden van smerige en minderwaardige karweitjes die maar net genoeg betaalden om te overleven, vond hij werk als helper in een ijzergieterij waar hij tegen een minimaal loon elf uur per dag en zes dagen per week kon werken. Hij spaarde het brood uit zijn mond en slaagde erin genoeg opzij te leggen om na de geboorte van Brams moeder in 1904 terug te keren naar Wachtebeke, zijn geboortedorp in Oost-Vlaanderen, en werd aardappelhandelaar. Brams moeder werd dan ook grootgebracht in het geloof dat al wie in België geen keurig Frans sprak, gedoemd was tot een leven als tweederangsburger. Daarom moest haar eigen zoon alle kansen krijgen om de taal onder de knie te krijgen. Als scholier kreeg hij bijles Frans en vanaf zijn twaalfde bracht hij zijn schoolvakanties door bij een oude oom in Bressoux bij Luik. Maar begin dit jaar was de oom gaan sukkelen met zijn gezondheid en hij had ervoor gezorgd dat Bram een vakantiebaan kreeg in het survivalkamp.

Bram werkte er van zeven uur 's ochtends tot één uur 's middags als hulpje in de keuken en van zeven tot negen uur 's avonds om het eten op te dienen en de vaat te doen. De rest van de dag was hij vrij. Met een gammele fiets die tot het kampmeubilair behoorde, zwierf hij dan langs de

haarspeldbochten in de wegen van het Mullerthal of kuierde te voet via de rivier tot aan de Schiessentümpelwaterval. Als hij onderweg een geschikt terrein vond, eindigde zijn zwerftocht meestal met een oefensessie met zijn katapult. Dat moest in het verborgen gebeuren, want krachtige katapulten of slingers waren bij de wet verboden wapens. Ook voor zijn pa, die een overtuigd pacifist was en geen speeltuigen duldde die geweld of oorlogstemming konden aanwakkeren. Alles wat naar wapens riekte, werd onverbiddelijk in beslag genomen.

Dat was jammer, want Bram was een uitstekende schutter met de katapult. Met glazen knikkers als munitie kon hij van een afstand van vijftien meter een bordje van vijf centimeter raken. Het was dus niet verwonderlijk dat hij al op de eerste dag van zijn verblijf in het kamp een katapult had gemaakt. Een tak in essenhout in Y-vorm, een stuk elastiek van een snelbinder van een fiets, en een leren lapje. Hij had geen glazen knikkers om als munitie te dienen, maar het kon ook met kleine, ronde keien die op de steenachtige bospaden lagen, of op de bodem van een van de vele grotten. Daarmee gewapend ging hij op zoek naar een geschikt oefenterrein. Op het pad tussen Berdorf en Birkelt vond hij een korte doorgang tussen de rotsen met aan het eind een kleine grot. De grot was verlaten, maar er lagen sigarettenpeuken en een legerdeken op de grond, wat erop wees dat hij niet de eerste bezoeker was. De nauwe doorgang was een ideale schietbaan, want zijn projectielen kwamen aan het eind tegen de achterwand van de grot terecht, zodat hij ze kon verzamelen en opnieuw gebruiken. Sindsdien kwam hij hier terug zodra hij de kans kreeg.

Hij had vandaag meer dan een uur geschoten. Als doelwit legde hij steeds kleinere stukjes hout op een geïmproviseerde schietstand en oefende tot zijn arm trilde van de

inspanning. Toen zocht hij zich een plekje in de zon boven op een van de rotsen om wat uit te rusten.

Hij legde zijn katapult en de overblijvende projectielen naast zich neer en sloot zijn ogen. Hij dacht aan Lisa, de Roemeense typiste van het secretariaat, die ook in de keuken af en toe een helpende hand reikte. Hij had haar verteld over zijn zwerftochten langs de rivier en over de grot, en had aangeboden haar te leren schieten.

Ze had hem wat twijfelend aangekeken. ‘Schieten?’ had ze gevraagd. ‘Waarmee?’

‘De katapult, natuurlijk.’

‘O. Dat bedoel je’, had ze quasi teleurgesteld gezegd.

Hij was vuurrood geworden.

Ze had hem een vluchtige zoen op zijn voorhoofd gegeven en was weggelopen. ‘Grapje. Misschien tot straks.’

De plek waar ze hem had gezoend, voelde nog altijd warm aan.

Bram werd wakker door het geluid van stemmen. Hij wreef zich de ogen uit en keek. Onder hem zag hij twee mannen met fietsen. Een van de fietsen lag op de grond met een kapot voorwiel. De berijder was ten val gekomen door een van de wortelpartijen in het bospad en had er een gescheurd hemd en een schaafwond aan de elleboog aan overgehouden. Hij was boos. Hij beschuldigde zijn metgezel dat die het ongeluk had veroorzaakt door onverhoeds uit te wijken. De ander lachte hem vierkant uit.

Bram kende de twee mannen als deelnemers aan het survivalkamp. Een Brit en een Duitser, vooraan in de twintig en elk voor zich het prototype van hun volk zoals hij ze zich voorstelde uit de vele avonturenboeken die hij had gelezen. De Brit rossig, lang, mager en taai. De Duitser blond, middelgroot, breed en gespierd. Op één gebied waren ze elkaars

gelijken: gemeenschap. Bram had dat aan den lijve ondervonden toen hij op een avond bij het opdienen een paar druppels hete soep op de broek van de Brit had gemorst. Die sprong woedend overeind en gaf hem een duw waardoor hij dreigde boven op zijn tafelbuur te vallen – toevallig de Duitser – die hem prompt een stomp in de ribben gaf. Bram verloor zijn evenwicht en viel onder luid gelach van de eters met de soepterrine en al languit op de grond.

De Duitser raapte zijn fiets van de grond en inspecteerde de schade.

‘Wat zal ervan terechtkomen als jij ooit tankbestuurder moet worden’, spotte de Brit in het Frans, de verplichte omgangstaal in het kamp. ‘Hitler kan zijn oorlogszucht dan maar beter opbergen.’

De Duitser haalde zijn neus op. ‘Onderschat Hitler niet’, waarschuwde hij. ‘De Führer is nog maar vijf jaar aan de macht en Duitsland beschikt al over het sterkste leger van de wereld. Geef hem nog een paar jaar en heel Europa ligt aan zijn voeten.’

‘Dat denk je maar. *Britannia rules the waves*. Nog altijd, Klaus.’

‘Die tijd is voorbij, kerel. Met een vloot houd je geen vliegtuigen tegen. Een vingerknip van Hitler volstaat om Londen met de grond gelijk te maken. Of ben je vergeten hoe we in de Spaanse burgeroorlog met onze Dornier-bommenwerpers Madrid platgooiden en generalissimo Franco aan de macht hielpen?’

‘Pff. Dorniers zijn vliegende autobussen. Met onze Spitfires schieten we ze uit de lucht nog voor ze hun eerste bom hebben...’

Ze onderbraken hun gekibbel toen in de bocht van de weg een derde fietser verscheen, een jonge vrouw in een katoenen zomerjurk die tot boven haar knieën reikte en die bij iedere pedaalslag een ruim zicht verleende op haar ste-

vige, gebruinde dijen. Het was een zinnenprikkelend beeld dat in volkomen contrast stond met de doorzichtige sjaal die haar haar bedekte en ook ten dele haar gezicht verhulde. Maar Bram had er geen moeite mee om haar te herkennen. Het was Lisa. Zijn hart ging sneller slaan.

Lisa was een goedgevormde twintiger met lange, welgevormde benen en ze had lang, zwart, golvend haar en donkerbruine ogen met lange wimpers. Ze droeg haast altijd korte rokken of jurken en bloesjes met korte mouwen en een diepe halsuitsnijding. Als ze daartoe de kans kreeg, kwam ze bij het schillen van aardappelen of kuisen van groenten steevast naast hem zitten en als ze merkte dat zijn ogen afdwaalden naar de cleavage tussen haar volumineuze borsten, glimlachte ze en sloeg vervolgens ingetogen de ogen neer. Soms gaf ze hem bestraffend een duwtje met haar heup, maar het kon ook gebeuren dat ze hem onder de tafel steels een kneepje gaf in zijn knie, wat hem dan direct een erectie bezorgde.

Kortom, Bram was smoorverliefd op Lisa.

‘Kijk wie eraan komt’, zei de Brit.

De twee keken zwijgend naar het naderende meisje. Toen ze vlakbij was, sprong ze van haar fiets en trok de sjaal van haar hoofd. Ze glimlachte. ‘Dag.’

‘Hallo’, zei de Brit.

Lisa wees met haar kin naar de fiets op de grond. ‘Iemand gevallen?’

‘Zijn fiets is van Engelse makelij’, zei de Duitser minachtend. ‘Altijd minderwaardige rommel.’

‘Ik dacht dat ersatz een Duitse specialiteit was’, repliceerde de Brit.

Lisa raakte de arm van de Duitser aan. ‘Je bent gewond’, stelde ze vast. ‘Doet het pijn?’

De Brit lachte. ‘Een jery voelt alleen pijn als hij neukt.’

‘En als jij je Maul niet dichtklapt, zul je pas weten wat pijn is.’

‘Rustig maar’, suste Lisa. ‘Het is geen dag om te bakkeleien.’

‘Dat klopt.’ De Brit kwam dichterbij en legde een hand op Lisa’s arm. ‘Ik weet iets veel leukers om onze tijd aan te besteden.’

‘O ja? Wat?’

De Brit knipoogde naar de Duitser.

‘Wat dacht je van een trioetje?’

‘Goed idee’, zei de Duitser. ‘Ze lijkt op iemand met wie ik het ooit deed. Ze was er goed in.’

Lisa glimlachte nerveus. ‘Jullie zijn niet goed wijs, zeker?’

‘Of heb je het liever om de beurt? Dat kan ook.’

‘Misschien wel. Maar dan niet met mij.’ Lisa maakte aanstalten om op haar fiets te springen, maar de Brit verstevigde zijn greep om haar arm. ‘Hier blijven.’

‘Laat me los!’

De Brit knikte naar de Duitser. Die probeerde de fiets uit haar handen te trekken.

‘Hou op.’ Met haar vrije hand klauwde ze naar zijn gezicht, maar hij ontweek haar met het gemak van een oude bokser.

‘Doe nou niet zo moeilijk’, zei de Brit. ‘We weten dat je het in het kamp met iedereen doet. Wat is je prijs? Twintig frank?’

‘Ik doe het met niemand’, snauwde Lisa. ‘Zeker niet voor geld. Ik val nog liever dood.’

‘Wacht daar nog even mee’, grijnsde de Brit. ‘Kom hier. Geef me een voorproefje.’ Hij legde een hand in haar nek en trok haar hoofd dichterbij.

Lisa bood schijnbaar geen verzet, maar toen hij haar op de mond wilde zoenen, krabde ze hem onverwacht in het gezicht.

‘Pittige meid’, zei de Brit. ‘Zo heb ik ze graag.’ Hij balde een vuist en gaf haar een dreun op haar kin. Het was een nonchalante klap, maar toch hard genoeg om Lisa versuft te doen ineenzakken boven op haar fiets.

De Duitser wees naar de doorgang tussen de rotsen. ‘Dat ziet er als een goede plek uit.’

‘Goed idee.’ De Brit porde Lisa met zijn schoen. ‘Opstaan.’

Lisa kwam wankelend overeind.

Hij wees naar de doorgang. ‘Daarheen.’

Lisa schudde het hoofd.

De Duitser ging achter haar staan. Hij klemde haar tussen zijn armen en hief haar van de grond. Vervolgens droeg hij een spartelende Lisa, die voor hem minder woog dan een speelpop, naar de doorgang tussen de rotsen.

Bram had met stijgende verontrusting de scène onder hem gadeslagen. Hij wist niet wat te doen. Hij was geen held. Tussenbeide komen zou hem ongetwijfeld een flink pak slaag opleveren. Hij had niet verwacht dat de twee vlerken verder zouden gaan dan een afgedwongen zoen of wat onschuldige aanrakingen. Toen de Brit Lisa een vuistslag in haar gezicht gaf, schrok hij zich een beroerte. Hij ging staan.

‘Hé’, zei hij. ‘Ophouden.’

De bruten waren te zeer ingenomen met zichzelf om hem te horen. Ze sleepten Lisa verder in de doorgang. Bram pakte de katapult en stopte de keitjes in zijn broekzak. Hij was bang, maar wist dat hij iets moest doen om Lisa te helpen, het kon niet anders. Hij deed een paar stappen naar voren, zodat de anderen zich nu een achttal meter pal beneden hem bevonden.

Hij legde een keitje met een scherpe kant in de schietlap en hield die schietklaar voor zich uit. ‘Laat haar los of ik schiet’, riep hij.

Ze keken gelijktijdig omhoog. Verbaasd. Toen ze de bron van het geluid herkenden, verscheen in de ogen van Lisa opluchting en van de twee anderen minachting.

De Duitser snoof. 'Maak dat je wekomt. Rotznase.'

'Ik schiet een gat in je kop als je haar niet laat gaan.'

'Met die proppenschieter?' hoonde de Brit.

'Ik meen het. Laat haar los.'

De Duitser lachte vals. 'Zie wat ik met haar doe.' Hij legde een hand om Lisa's nek en kneep. Ze hapte naar adem.

'Ophouden!' kreet Bram met overslaande stem.

De Duitser kneep harder. Lisa's ogen sperden wijd open.

Bram richtte op het voorhoofd van de man en liet los. De Duitser rukte het hoofd opzij, waardoor de kei hem pal in het rechteroor raakte en een stuk van zijn oorschelp meenam.

'Verdammt!'

De Duitser liet Lisa los en greep naar zijn oor. Zodra ze voelde dat ze vrij was, ging Lisa er als een hazewind vandoor. De Duitser staarde met afkeer naar het bloed op zijn hand. Toen keek hij omhoog en er verscheen een boosaardige gloed in zijn ogen. 'Dat heb je niet voor niks gedaan, Dreckjude. Ik sla je verrot.'

Bram was zelf ook geschrokken bij het zien van het vele bloed. Maar hij had andere zorgen. De Brit maakte aanstalten om tegen de rots omhoog te klimmen. Hij legde opnieuw aan.

'Daar blijven.'

De Brit hees zich een stuk omhoog.

Bram schoot en raakte hem aan zijn hand. De Brit slaakte een kreet en gleed weer naar beneden. De twee historische aartsvijanden stonden daar nu schouder aan schouder, verenigd in een gemeenschappelijke woede om de rekening met hem te vereffenen.

De Duitser wees met dreigende vinger naar Bram. ‘Ik weet wie jij bent, *Dreckjude*’, zei hij. ‘Je werkt in de keuken van het kamp. Waag het niet je daar nog een keer te vertonen, want dan kom je er niet meer levend vandaan.’

Bram bracht de katapult omhoog, gereed om te schieten. Tot zijn eigen verbazing voelde hij geen angst meer. ‘Wegwezen of het andere oor gaat er ook af.’

Ze deinsden achteruit. Hij hield hen onder schot tot ze naar de fietsen terugkeerden en wegreden in de richting van het kamp. De Duitser met zijn eigen fiets, de Brit met de fiets van Lisa. Net voor ze buiten gehoorsafstand waren, draaide de Duitser zich om. ‘*Alle Juden raus!*’ riep hij. ‘*Du bist schon tot!*’

Bram wachtte tot ze uit het zicht waren. Toen ging hij op zoek naar Lisa. Inmiddels was die spoorloos verdwenen.

Berdorf, Luxemburg
17 augustus 1939

Bram wachtte op de komst van zijn pa in de schaduw van een haag naast het piepkleine gemeentehuis van het vooroorlogse Berdorf, toen nog een dorpje van vierhonderd inwoners op een tiental kilometer ten westen van het survivalkamp. Hij was hongerig en moe. Sinds gisteren had hij alleen een paar oudbakken krentenbollen gegeten die hij gekocht had in het winkeltje van de plaatselijke kruidenier, die tegelijk ook de bakker en de slager van het dorp was. Zijn dorst had hij gelest aan een drinkbak voor paarden. Het was een geluk dat hij twintig frank op zak had gehad, net genoeg om vanuit het postkantoor naar huis te telefoneren en met het overschot krentenbollen te kopen. Zijn pa had hem altijd op het hart gedrukt nooit buiten te gaan zonder genoeg geld op zak om thuis te kunnen komen of naar huis te telefoneren. Je pa en je ma zijn de enigen op wie je altijd kunt rekenen, zoon. Wat er ook gebeurt.

Gisteren had hij na het vertrek van de Brit en de Duitser naar Lisa gezocht tot het donker werd. Bij het invallen van de duisternis was hij besluiteloos geweest. Wat moest hij doen? Lisa's verdwijning aangeven bij de politie? Misschien was ze al lang thuis en lag ze te slapen in de woonbarak die ze deelde met een drietal vluchtelingen uit Duitsland en Roemenië. Of wat? Terugkeren naar het kamp en het risico lopen dat de twee kemphanen hem aan de poort stonden op

te wachten? Hij kon ook proberen de kamp leider te benaderen en diens bescherming inroepen? Maar nee. Van die kant kon hij evenmin heil verwachten. De kamp leider was een Duitstalige uit de Oostkantons, een stukje Duitsland dat België had verworven na de Eerste Wereldoorlog bij de Vrede van Versailles, en hij was een verwoed voorstander van de *Heim ins Reich*-gedachte van Hitler, wat betekende dat alle etnische Duitsers in Duitsland zouden moeten leven. Van Joden moest hij niets hebben, want Bram had hem eens een politieke discussie horen beëindigen met de uitroep: ‘Die Juden sind unser Unglück!’, waarna hij boos was weggelopen. Ten einde raad had Bram de nacht doorgebracht in de grot tussen de rotsen waar het allemaal was begonnen, onder de deken die daar lag en die stonk naar schimmel en naar kattenpis. Toen het licht werd had hij gebed in een van de beekjes die in de Sauer uitkomen en daarna was hij, met een maag rammelend van de honger, doorgelopen tot in Berdorf. Toen om halfnegen het postkantoortje in het gemeentehuis de deur opende, had hij zijn pa opgebeld. Hij had alleen gezegd dat hij problemen had met een Duitser en dat hij zich niet meer veilig voelde in het kamp. ‘Blijf waar je bent’, had zijn pa gezegd. ‘Ik kom je halen met de auto.’

‘Wanneer?’

‘Vandaag nog. Ik zal daar zijn om euh... vijf uur vanmiddag. Is dat goed?’

‘Ja, pa. Bedankt, pa.’

‘Waarvoor?’

‘Omdat je me euh... nou ja...’

‘De familieband, Bram. Dat is wat ons sterk maakt.’ Met die woorden had pa de verbinding verbroken.

Min of meer gerustgesteld legde Bram de telefoonhoorn op de haak. Niemand ter wereld had een pa zoals hij, zeker weten.

Dat was meer dan tien uur geleden.

Bram wierp een blik op de klok op het gemeentehuis. Sinds hij er de laatste keer naar had gekeken, was de grote wijzer slechts een minuut opgeschoven. Nog even en dan zou de klok zeven uur slaan. Pa was laat. Hij vroeg zich af wat daar de reden van kon zijn. Panne? Hij verwierp de gedachte. Vorig jaar had pa een nieuwe auto aangeschaft, een Chevrolet Master Deluxe 1938, een rode limousine met banken in zwart leer en een krachtige V8-turbomotor, waarmee hij – als de weg het toeliet – makkelijk honderd kilometer per uur – of meer – kon halen. Bram had er al een paar keer mee mogen rijden op een verlaten weggetje aan de Bosuil en hij was er helemaal weg van geweest. Die auto was niet kapot te krijgen.

Met een blikkerig geluidje gaf de klok van het gemeentehuis aan dat het zeven uur was. Op hetzelfde moment verscheen de rode Chevrolet van achter de bocht aan het eind van de straat. Toen hij wat vaart minderde, braakte de uitlaat met een knal zwarte rook uit.

Bram holde hem tegemoet.

De Chevrolet hield halt en pa stapte uit.

‘Hé, Bram. Sorry dat ik later ben dan gepland.’

Ze gaven elkaar de hand. Bram zou het liefst zijn pa om de hals zijn gevallen, maar dat doe je niet meer op zijn leeftijd.

‘Het is al zeven uur, pa. Ik werd ongerust.’

‘Dat was niet nodig, hoor.’ Pa gaf hem een geruststellend klapje op de schouder. ‘Ik heb onderweg moeten tanken en kreeg vuile benzine. Ik heb de carburator uit elkaar moeten halen en schoonmaken.’ Hij keek zijn zoon onderzoekend aan. ‘Wat is er gebeurd? Je ziet er afgepeigerd uit.’

‘Ik heb vannacht buiten geslapen, pa. Er was die Duitser en die Brit, en ze...’

Bram zweeg, overmand door emoties.

‘Weet je wat’, zei pa. ‘We nemen een kamer in dat hotelletje aan de overkant. De wegen zijn trouwens veel te slecht om ’s nachts te rijden. Maar eerst gaan we ergens wat eten. Terwijl we de honger stillen, kun je je hart uitstorten. Ik heb je trouwens ook een en ander te vertellen.’

Ze vonden een restaurantje met rieten tafels en stoelen aan de Route d’Echternach. Zodra ze aan een tafel zaten, wilde Bram met zijn verhaal van wal steken, maar pa legde hem met een gebaar van zijn hand het zwijgen op. ‘Eerst eten’, zei hij. ‘Een volle maag lost de helft van je problemen op.’

Ze aten een stevige groentesoep met rookworst, gevolgd door een varkenskarbonade met gebakken aardappelen. Zodra hij met eten begon, voelde Bram hoe uitgehongerd hij was. Hij schrokte het voedsel naar binnen en nam nog een tweede portie aardappelen. Met een zucht van tevredenheid legde hij ten slotte zijn vork neer.

Pa bestelde voor allebei een Bofferding, een lokaal biertje. Het sterkte Brams zelfvertrouwen dat zijn pa geen limonade, maar bier voor hem bestelde. Ze namen een slok van het bier, dat een laag alcoholgehalte had en licht zoet proefde.

‘Zo,’ zei pa, ‘vertel nu maar wat er is gebeurd.’

Bram startte wat aarzelend zijn verhaal. ‘Het was een survivalprogramma voor landmeters’, begon hij. ‘Survivaltraining, je weet wel: rotsen beklimmen, backpacking, hiking. Vooral fietstochten in groepjes van twee of drie. Er was die Brit en die Duitser. Ruwe kerels. Ze trokken altijd samen op, wat ik ook in het kamp al vreemd vond, want ze worden toch verondersteld vijanden te zijn van elkaar. Toen ze Lisa wilden...’

‘Wie is Lisa?’

‘Een Roemeense vluchteling. Ze werkt als typiste op het secretariaat van het kamp. We hadden afgesproken in een

grot bij de Schiessentümpelwaterval, enfin niet echt afgesproken, maar ze wist waar ik was, en de Brit sloeg haar in het gezicht en de Duitser euh... en toen ben ik ertussen gekomen en ik heb geschoten en de Duitser bloedde heel erg en euh...' Hij zweeg.

‘Neem je tijd, Bram. Begin opnieuw bij het begin.’

Bram haalde diep adem en begon opnieuw. Hij vertelde alles over Lisa en hoe hij zich ongerust over haar maakte, en over de katapult die hij had gemaakt en waarmee hij de Duitser had verwond, en de kampleider die geroepen had: ‘Die Juden sind unser Unglück’, en zijn pa luisterde zonder hem te onderbreken en zonder hem een verwijt te maken over de katapult, en toen hij was uitgepraat bleef hij een paar tellen nadenkend voor zich uit kijken.

‘Die zin over Joden zijn ons ongeluk staat bij iedere verschijning in vette letters op de bodem van de voorpagina van *Der Stürmer*’, zei hij hoofdschuddend. ‘Zo zie je maar hoeveel impact die antisemitische propaganda ook hier op de mensen heeft.’

‘Wat is *Der Stürmer*?’ vroeg Bram.

‘Het partijweekblad van de nazi’s, de partij van Hitler.’

Bram was oud genoeg om gehoord te hebben over de Jodenvervolgingen in Duitsland en de Kristallnacht. ‘Komt het hier ook zover, pa?’

‘Wat?’

‘Dat ze bij Joden de ruiten ingooien? Hun huizen in brand steken?’

‘Als Duitsland de oorlog wint, is dat niet uitgesloten.’

‘Maar het is toch geen oorlog?’

‘Nee, maar die kan ieder ogenblik uitbreken. De Duitse legers staan klaar om Polen binnen te vallen, en dan zullen Frankrijk en Engeland Duitsland de oorlog verklaren. Zoals altijd zullen ze het dan wel weer in België komen uitvechten.’

‘Moeten we dan ook naar Nederland vluchten?’ Zijn pa was veertien geweest toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak en zijn ouders met hun gezin samen met een miljoen andere Belgen op de Nederlandse bodem bescherming zochten tegen het Duitse oorlogsgeweld. Ze waren terechtgekomen in een vluchtoord in Uden, waar zowel pa als opa tewerkgesteld werd in de bakkerij van het vluchtoord. Ze waren pas twee jaar na de oorlog naar Antwerpen teruggekeerd.

‘Dit keer zou Nederland ook wel eens in de klappen kunnen delen.’

‘Maar als het oorlog wordt, hebben de Duitsers daarom nog niet gewonnen. We hebben toch ook een sterk leger. En een verdedigingslinie met het fort van Eben-Emael. In het kamp hoorde ik iemand zeggen dat dat onneembaar is.’

‘Ik hoop dat hij het bij het rechte eind heeft.’

‘Wat gebeurt er als we de oorlog verliezen?’ Voor Bram was een nederlaag tegen de Duitsers ondenkbaar. België had de Eerste Wereldoorlog immers toch ook gewonnen.

‘Misschien kunnen we dat risico maar beter niet lopen.’

‘Wat kunnen we er dan tegen doen?’

‘Emigreren voor het zover komt, bijvoorbeeld.’

‘Naar een ander land gaan wonen?’ Bram was geschokt. ‘Dat kan toch niet? We kunnen toch niet alles zomaar achterlaten? Ons huis. De school. Mijn vrienden.’

‘Je kunt nieuwe vrienden maken, maar je hebt maar één leven, Bram. Onder de nazi’s is het leven van een Jood minder dan niks. Dat is ook de reden van de opkomst van het zionisme. Je weet toch wat dat betekent?’

‘Niet echt.’

‘Het is een ideologie die een Joods thuisland ondersteunt, het liefst Palestina, in het gebied waar in vroegere tijden de koninkrijken Israël en Judea lagen. Daarom ook dat al sinds de negentiende en vroege twintigste eeuw veel Joden

uit Oost-Europa de daar heersende discriminatie en vervolging ontvluchten door naar Palestina uit te wijken.'

'Maar wij zijn geen Joden, pa.'

'Jij niet meer. Ik nog wel.'

'Hoe kan dat? Ik ben toch jouw zoon.'

'Ja, natuurlijk. Maar ik had twee Joodse grootouders. Volgens de Neurenberger wetten van nazi-Duitsland ben ik nog Joods. Jij gelukkig al niet meer.'

'Wat zijn de Neurenberger wetten?'

'Anti-Joodse rassenwetten die door Hitler in Duitsland ingevoerd werden. Joden verloren hun burgerrechten. Volgens die wetten zou ik mijn groothandel in speelgoed niet meer mogen uitbaten.'

'Maar dat is niet fair. Het is je broodwinning. Van wat moeten we dan leven?' Pa was alleenvertegenwoordiger van een Engelse fabriek van legpuzzels van Walt Disney en verdiende daar goed zijn brood mee. In het vooroorlogse België moest je goed aan de kost komen om je een Chevrolet Master Deluxe te kunnen veroorloven.

'Het is nog niet zover', zei pa sussend. 'Maar ik tref wel voorbereidingen. Ik vond dat je dat moest weten.'

'Wat zegt ma ervan?' vroeg Bram.

'Ik heb het met haar nog niet besproken, maar ik ben bang dat ze met geen stokken uit haar huis te krijgen is.'

'Misschien heeft ze wel gelijk. Als vluchteling naar een ander land trekken lijkt me maar niks. Zeker niet naar een achtergebleven land als Palestina om daar tussen Arabieren en Joden te wonen.'

Pa legde geruststellend een hand op die van Bram. 'Dat begrijp ik.'

Bram knikte. Hij zag hoe zijn pa naar de toeg liep om af te rekenen. Voor het eerst in zijn leven zag hij zijn vader als een Jood. Toen zijn pa terug bij de tafel kwam, vroeg hij: 'Hoe moet het nu verder met Lisa?'

‘Die komt wel op haar pootjes terecht’, zei pa.
Bram dronk zijn glas leeg. Het bier smaakte opeens veel zuurder.

Berlijn
30 januari 1939

Klaus Dohna-Schlodien was eenentwintig jaar geworden op de dag dat Hitler in zijn rede voor de Rijksdag de vernietiging aankondigde van het Joodse ras in Europa. Die avond defileerde hij mee met tienduizenden bruinhemden van de NSDAP, de Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij, en SS-leden van de Leibstandarte Berlin in een deinende zee van helder brandende fakkels langs de Rijkskanselarij, extatisch het Horst-Wessellied zingend: ‘Die Fahne hoch! Die Reihen fest geschlossen! SA marschiert mit ruhig festem Schritt.’

Omdat het zijn verjaardag was en hij onlangs met succes was gepromoveerd aan de Napola, de Nationalpolitische Lehranstalt, een speciale school die tot doel had jonge mannen om te vormen tot elitenazi's, mocht hij de vlag dragen van de Ortsgruppe waar hij toe behoorde. Toen hij in strakke pas voorbij de Rijkskanselarij marcheerde, zag hij vanuit een ooghoek hoe Hitler in avondkledij voor een open raam stond en zijn rechterarm gebogen omhoogbracht met de hand vlak naar achteren, een teken dat hij de groet en heilwens die ze hem met hun lied brachten, ontving en accepteerde. Die dag voelde hij zich voor het eerst een waardige zoon van Nikolaus Freiherr zu Dohna-Schlodien, een Duitse oorlogsheld uit de Eerste Wereldoorlog. Zijn vader had gediend als luitenant-ter-zee aan boord van een kanonneerboot van de Keizerlijke Marine tijdens de Bokseropstand

in China, en tijdens de Eerste Wereldoorlog had hij bevel gevoerd over een *Kaper*, een als koopvaardijchip vermomd oorlogsschip bewapend met krachtig geschut en torpedo's waarmee hij een tiental nietsvermoedende Britse vrachtschepen in de grond had geboord. Nikolaus Freiherr zu Dohna-Schlodien had twee zonen. Hij had voor allebei op een loopbaan bij de Duitse marine gehoopt, maar Bernt, de oudste, had alleen belangstelling gehad voor geneeskunde en na zijn medische studies aan de Friedrich-Wilhelms-Universität, ook de Universität Unter den Linden genoemd, was hij er aan het werk gegaan als assistent van een hoogleraar. Klaus, de jongste, had dan weer een gruwelijke hekel aan alles wat met de zee of met varen te maken had. Hij werd al zeeziek als hij de veerboot nam over de Wannsee naar Strandbad Wannsee, waar de Ortsgruppe geregeld een bijeenkomst organiseerde. Na een verloren jaar aan de marineschool in Wilhelmshaven had zijn vader zich erbij neergelegd dat zijn jongste geen zeemansbloed in de aderen had, en geaccepteerd dat hij in Berlijn aan de Napola kwam studeren. In de Napola was het leven van een Jungmann – een rang gelijk aan die van cadet in een militaire school in andere landen – brutaal en competitief, en het was alleen weggelegd voor Duitse mannen of vrouwen van zuiver bloed, zonder raciale gebreken, zoals slecht gehoor, slecht zicht of een zwak karakter. Klaus had gedurende acht dagen toelatingsproeven en -examens afgelegd om tot de SS te mogen toetreden en zijn bezetenheid was groot genoeg geweest om zelfs bij de zwem- en roeiproeven zijn aversie tegen watersport te overwinnen. In de Napola werden ze van *Herrenkinder* tot *Herrenmensch* opgevoed: 'Wij zijn de alfadieren, de elite. Alle anderen zullen ons gehoorzamen of ten onder gaan.'

In zijn toespraak had Adolf Hitler deze dag – die toch

ook Klaus' verjaardag was – een 'dag van nationale verheffing' genoemd en dat was voor hem meteen een extra reden om na afloop van het defilé met zijn kameraden de bloemetjes buiten te zetten. Nadat ze de bars en bierkelders in de omgeving van de Potsdamer Platz onveilig hadden gemaakt, eindigden ze hun tocht in de Femina aan de Nürnberger Strasse, op zoek naar vrouwelijk gezelschap. Maar de weinige vrouwen die ze er in de vroege ochtenduren nog vonden, waren dik, dronken en luidruchtig, en de vrouw met wie hij zich ten slotte in een donker kamertje afzonderde, liet net toen hij boven op haar kwam liggen en wilde penetreren een klinkende scheet, wat zijn erectie de doodsteek gaf, zodat hij zich van haar af liet rollen en haar een muilpeer gaf in plaats van de afgesproken vijftwintig mark.

Meer nuchter dan dronken en als gevolg van zijn mislukte vrijpartij nog hongeriger naar seks dan naar voedsel werd hij omstreeks acht uur 's ochtends door zijn Ortsgruppenleiter naar huis gebracht in een Mercedes-Benz 540 Cabriolet die in beslag was genomen van een bankdirecteur die niet tot de partij had willen toetreden. Het was een uitzonderlijk mooie auto, zowel vanbinnen als vanbuiten, met onder de kap een achtcilindermotor van 180 pk die met gemak tweehonderd kilometer per uur kon halen en voor Klaus was de auto het zoveelste bewijs van de Duitse superioriteit, zowel in mensen als in techniek. Hoewel het die ochtend stenen uit de grond vroom, reden ze met de linnen kap neergelaten en ze laptten alle voorrangsregels aan hun laars, ook op de belangrijke kruispunten waar het verkeer werd geregeld door verkeersagenten in hun opvallend korte witte jassen, die daarom door de Berlijners witte muizen werden genoemd. Geen van hen durfde de Mercedes tot staan te brengen, want Klaus en zijn Ortsgruppenleiter droegen allebei het gevreesde bruine diensttenu met koppelriem en

pistoolholster en de rode hakenkruisband aan de linkerarm.

Klaus Dohna woonde met zijn vader Nikolaus Freiherr en zijn broer Bernt in de Grunewaldstrasse in de groene omgeving van Berlin-Dahlem in het huis van Maximilian Liebermann, een Joodse tandarts. Liebermann had op de benedenverdieping van het huis een bloeiende praktijk gehad, tot Hitler voor Joden een medisch beroepsverbod uitvaardigde. Daardoor mocht Liebermann geen niet-Joden meer behandelen, zodat hij van de ene op de andere dag zogoed als zonder broodwinning kwam te zitten. Om toch nog enig inkomen te hebben, richtte hij zijn vroegere praktijkkamers in als woning voor zijn gezin en verhuurde hij de rest van het huis. De Dohna's woonden er op de eerste verdieping, maar sinds de Kristallnacht en de wet op verordeningen met betrekking tot de bewegingsvrijheid voor Joden had Klaus zijn vader de raad gegeven geen huur meer te betalen. Hij wist dat er een tiende verordening bij de Burgerschapswet – een van de drie Neurenberger wetten – op komst was. Die verordening zou Duitse Joden tot rechtelozen en paria's maken, die zich niet meer op het voor 'ariërs' geldende recht mochten beroepen, en het was zogoed als zeker dat hun vermogen zou onteigend worden. Nu nog huur betalen zou verspild geld zijn.

De Ortsgruppenleiter bracht de Mercedes-Benz voor de deur van Liebermanns huis tot stilstand. Klaus stapte uit. Hij wisselde met zijn chef nog een paar woorden over het dienstrooster van de volgende week, waarna de Ortsgruppenleiter met brullende motor wegreed. Klaus pakte zijn huisdeursleutel en ging naar binnen. Op de tweede trede van de met Perzisch tapijt belegde trap zat Rina Liebermann hem op te wachten.

De dochter van Liebermann was een stevige jonge vrouw

met bruin haar dat ze droeg op dezelfde wulpse manier als de onlangs naar Amerika uitgeweken cabaretière Dolly Haas. In Klaus' ogen was dat geen passende haardracht voor een Duitse vrouw onder de Nieuwe Orde en bij hun laatste ontmoeting had hij niet nagelaten haar daarop te wijzen, maar ze had hem met een paar snedige woorden op zijn plaats gezet. Nu had ze het echter achter op haar hoofd opgestoken tot een in een knot gedraaide vlecht, zodat ze eruitzag als een van de leden van de Nationalsozialistische Frauenschaft, de nazivrouwenbond, die mee hadden gelopen in het defilé.

Klaus was niet achterlijk. Het was zo klaar als een klontje dat ze bij hem in het gevlj wilde komen. Rina Liebermann sprong op toen hij binnenkwam.

Hij gooide de voordeur achter zich dicht.

'Wat doe je hier?' vroeg hij fronsend.

'Ik wachtte tot je thuiskwam. Ik wilde vragen naar...'

'Nu niet', zei hij bars. 'Ik ben moe. Straks, als ik geslapen heb.'

'Dat begrijp ik. Het spijt me je nu te moeten lastigvallen. Het is alleen maar dat...'

'Later.'

Hij zette een paar stappen naar voren en verwachtte dat ze zou plaatsmaken om hem doorgang te verlenen, maar ze bleef staan. 'Toe Klaus. Je had beloofd dat je iets zou doen. Je bent de enige die hen kan helpen.'

Hij stond vlak voor haar en rook haar lichaam, een vleugje van geparfumeerde zeep en van zweet, vermoedelijk angstzweet. Warm zou ze het niet hebben, want het was berekoud in de gang, zelfs met de voordeur dicht. Rina was dun gekleed: een beige gabardine over een nachtpon en blote voeten in met bont gevoerde pantoffels. Zoals altijd wanneer hij te dicht in haar buurt kwam, voelde hij het begin van een erectie.

‘Toe Klaus’, zei ze nogmaals. ‘Hoe is het met mijn ouders? Weet je al iets?’

Eergisteren waren vier Gestapomannen bij de Liebermanns binnengevallen terwijl dezen aan de ontbijttafel zaten, en ze hadden Rina’s vader en moeder meegenomen zonder daar een verklaring voor te geven. Rina zelf hadden ze ongemoeid gelaten. Die was in paniek bij Klaus komen aankloppen. Dit keer had ze heel wat minder noten op haar zang gehad en ze had een behoorlijke knieval moeten doen voor hij haar had beloofd te zullen uitzoeken waarom haar ouders gearresteerd werden en waar ze hen naartoe hadden gebracht. Dat was natuurlijk maar een smoes, want het was op zijn aangeven geweest dat ze opgepakt waren. Op dit ogenblik bevonden ze zich al in het KZ Dachau, een concentratiekamp voor de vijanden van het Rijk, gelegen op het terrein van een verlaten munitiefabriek ergens ten noordwesten van München. En voor zover hij wist was daar nog nooit iemand uit teruggekeerd.

‘Alstublieft.’

Klaus legde een wijsvinger over zijn lippen om haar eraan te herinneren dat er nog mensen in het gebouw konden zijn – onder anderen zijn vader of zijn oudere broer – die hun gesprek zouden kunnen horen. Hij wees naar de deur van haar woning.

‘Laten we naar binnen gaan.’

Rina aarzelde, maar ging toch met hem naar binnen.

Ze kwamen in een praktijkruimte met een glimmende werkbank en een tandartsstoel. De ruimte was omgevormd tot woonkamer en was voor de rest volgestouwd met de meubels van de salon en de eetkamer van de tijd dat ze nog het hele huis bewoonden. De kamer ernaast – ooit de wachtkamer van de tandarts – was nu ingericht als keuken. Klaus duwde Rina voor zich uit naar de volgende kamer.

Daar stond een netjes opgemaakt lits-jumeaux, een toilettafel en een poef. Dit was de slaapkamer van de ouders. Te oordelen naar het onopgemaakte eenpersoonsbed dat hij door een openslaande dubbele deur zag, sliep Rina in de veranda.

‘Kan ik je soms een kopje koffie aanbieden?’ vroeg Rina. ‘Ik heb nog wat staan.’

Ze probeerde langs hem heen te glippen naar de keuken. Hij versperde haar de weg. ‘Straks misschien. Eerst wat anders.’

Ze glimlachte nerveus. ‘O ja’, zei ze. ‘Mijn ouders. Weet je al waar ze zijn?’

‘Ja.’

‘Waar?’

‘Dat mag ik niet zeggen. Ze zijn in voorlopige hechtenis.’

‘Maar waarom?’ vroeg Rina wanhopig. ‘Van wat worden ze verdacht?’

‘Heimtückische Angriffe.’

‘Heim... wat?’

‘Valse kritiek op de regering.’

‘Dat is gelogen.’

‘Let op je woorden, Rina. Tegen mij kun je zoiets zeggen, maar niet iedereen is even verdraagzaam.’

‘Akkoord. Maar mijn pa heeft zich nooit met politiek beziggehouden. Mijn ma zeker niet.’

‘Een getuige heeft verklaard dat je pa Hitler een gevaarlijke gek noemde. Je ma stond erbij en heeft hem niet aangeklaagd. Daardoor is ze mee schuldig.’

‘Maar dat is klinkklare onzin.’

‘Nee, dat is de wet.’

Rina zweeg verbijsterd.

‘Wil je graag dat je ouders weer vrijkomen?’ vroeg Klaus.

‘O ja, natuurlijk.’

‘Dan zul je er ook iets voor over moeten hebben.’
‘Alles’, verklaarde Rina. ‘Zeg maar op. Wat kan ik doen?’
Hij wierp een blik naar het lits-jumeaux.
Rina sperde verschrikt haar ogen open.
Klaus kneep zijn ogen half dicht.
‘Wel?’ vroeg hij. ‘Komt er nog wat van?’
Ze trok haar gabardine wat dichtert om haar hals.
‘Van wat?’
‘Moet ik er soms een tekeningetje bij maken?’
‘In godsnaam, Klaus. Dat kan niet. Nu zeker niet.’
‘Waarom nu niet?’
‘Omdat ik... omdat ik... mijn periode heb.’
‘Kan me niet schelen.’
Ze deinsde achteruit.
‘Ik doe het niet.’
‘Mij goed. Maar dan kun je de rest ook wel vergeten. Dan zie je hen nooit meer terug.’
Ze verstijfde.
‘Trek je kleren uit.’

Met tranen in de ogen deed ze haar gabardine uit en liet hem op de grond vallen. Door de dunne stof van haar nachtpon zag hij de donkere schaduw van haar schaamheuvel. De teef had gelogen. Ze droeg niet eens een maandverband.

Hij pakte haar bij de schouders, draaide haar om en gooide haar op het bed. Toen hij zich begon uit te kleden, drukte ze haar gezicht in de matras en stopte een punt van de bedsprei in haar mond om haar snikken te smoren. Daar werd hij alleen maar geiler van. Helemaal naakt duwde hij haar benen wijd en drong met een brutale stoot naar binnen. Hij nam zich voor het lang te laten duren. Voor iedere keer dat ze hem had afgewezen, zou hij een ander spelletje met haar spelen. Ze schreeuwde en verzette zich met hand en tand. Hij greep haar bij de keel en snauwde dat haar

ouders een zware prijs zouden betalen als ze zich zo bleef aanstellen. Van dan af liet ze hem begaan, deed zelfs af en toe, met tranen in de ogen, schuchtere pogingen om haar medewerking te verlenen.

Meer dan een halfuur later had hij er genoeg van. Hij stapte uit bed en kleepte zich aan. Ze lag opgerold op haar zij, met beschreide ogen, en gaf geen kik meer. Hij bracht haar nogmaals het mogelijke lot van haar ouders in herinnering en wat hij er eventueel aan kon doen, en stond op het punt de kamer te verlaten toen ze zich opeens omkeerde.

‘Je houdt toch je belofte, hè Klaus? Je zorgt er toch voor dat ze weer vrijkomen, hé?’

De stomme teef had het nog altijd niet begrepen.

Hij haalde de schouders op en verliet de kamer.

Toen hij boven kwam, zat Nikolaus Freiherr in zijn luie stoel bij het raam de *Berliner Morgenpost* te lezen. Hij vouwde zijn krant bijeen en stond op. ‘Wat had je daar beneden bij de Liebermanns te zoeken?’ vroeg hij kregelig.

Nog iemand die niet had begrepen dat de tijden waren veranderd. Klaus liep naar het bureautje van zijn vader en pakte de hoorn van de telefoon. ‘Ik heb Rina aan een grondig verhoor onderworpen’, zei hij.

‘Waarover?’

‘Staatsgevaarlijke zaken.’

‘Pas daarmee op, Klaus. De Wet ter Bescherming van het Duitse Bloed en de Duitse Eer verbiedt seksuele relaties met inferieure elementen.’

‘Wees gerust, Freiherr. Ik weet hoe ik met dat gespuis moet omgaan.’ Hij draaide het nummer van het Geheimes Staatspolizeiamt, dat zich bezighield met de opsporing en arrestatie van *Untermenschen*. Hun telefoonnummer hoefde hij niet op te zoeken, want dat kende hij vanbuiten.

Berdorf
18 augustus 1939

Bram zeurde hem zo aan het hoofd over Lisa dat Benjamin Meijer de volgende ochtend eerst langs het survivalkamp reed om te weten hoe het met haar was. Ze werden door de kampleider koel ontvangen. ‘Het verbaast me dat je zoon zich hier nog durft te vertonen’, zei hij nors. ‘Hij mag van geluk spreken dat meneer Dohna er de politie niet bij heeft gehaald.’

‘Naar wat ik heb begrepen kwam Bram tussenbeide toen die Duitse meneer zijn vriendinnetje lastigviel’, repliceerde Benjamin Meijer.

‘Daar weet ik niets van. Wat ik wel weet, is dat hij hem heeft verwond aan het oor met een verboden wapen. Met zoiets wordt hier niet gelachen.’

‘Met het schofferen van jonge vrouwen evenmin, mag ik hopen.’

‘Het moet eerst nog blijken of dat wel zo is.’

‘Waarom roept u hem er niet bij? Dan kunnen we het hem zelf vragen.’

‘Hij is naar de Clinique d’Eich in Luxemburg om zich te laten verzorgen. Hij heeft je adres gevraagd om de rekening te kunnen doorsturen. Als het daar tenminste bij blijft, want meneer Dohna is iemand die niet met zich laat sollen.’

Meijer liet zich niet intimideren. ‘Zouden we niet beter eerst juffrouw Lisa vragen wat er precies is gebeurd? Misschien wilt u haar even roepen.’

‘Sinds eergisteren heeft ze zich hier niet meer vertoond. En maar goed ook.’

‘Ik vind dat integendeel tamelijk verontrustend.’

‘Ik zou niet weten waarom.’

‘Ze kan een ongeluk gehad hebben. Op sommige plaatsen is het hier tamelijk onherbergzaam.’

De kampleider haalde de schouders op. ‘Ze is Joods. Dat volk is een en ander gewend.’

Voor Meijer hem een scherp antwoord naar het hoofd kon slingeren, zei Bram: ‘Misschien kunnen we het vragen aan de vrouwen bij wie Lisa tijdelijk onderdak had gekregen.’

‘Ga je gang’, zei de kampleider. ‘Ze hokken in een barak aan de weg naar Berdorf, vijfhonderd meter hiervandaan. Niet lang meer, want ze zitten daar illegaal en de gemeente is van plan ze uit te drijven.’

Ze haalden Brams spullen op, waarna ze weer op weg togen. Even later stonden ze voor een houten woonbarak die wel eens geverfd mocht worden. Een rood-wit lint in kruisvorm versperde de toegang en een gele plakbrief maakte in het Duits en het Frans duidelijk waarom: ‘Verboden toegang! Onbewoonbaar verklaarde woning.’

Ze konden niet naar binnen kijken, want de ruiten waren afgedekt met oude kranten. Aan de achterkant vonden ze een achterdeur die half openstond. Ze klopten op de deur en riepen, maar kregen geen antwoord. Ze duwden de deur wat verder open en stapten naar binnen. Het interieur was zindelijk maar schaars gemeubileerd: een potkachelkje, een oude sofa, een tafel en een paar stoelen. Ze zagen ook tekenen van recente bewoning: het potkachelkje voelde nog warm aan en op de tafel lag een aangesneden brood dat niet was beschimmeld, met daarnaast een open margarinevlootje.

‘Ze is hier niet meer’, zei Bram teleurgesteld. ‘Wat doen we nu?’

‘Naar huis rijden. We hebben nog een lange rit voor de boeg.’

‘Maar we kunnen haar toch niet aan haar lot overlaten?’

‘We hebben ons best gedaan, Bram. Meer kunnen we niet doen.’

Ze verlieten de woonbarak en reden weg. Een kwartier later zagen ze aan de kant van de weg een jonge vrouw lopen in een veelkleurige zomerjurk. Ze torste een zware linnen reistas.

Bram wees opgewonden naar haar. ‘Kijk, pa. Daar is ze. Lisa!’

Benjamin Meijer was gelukkig getrouwd. Het was desondanks een gedwongen huwelijk geweest. Hij was pas tweeëntwintig toen hij de achttienjarige Sofie Vermarcke leerde kennen tijdens een fuif van een vriend die zijn vaste benoeming in overheidsdienst vierde, en ze werden op slag verliefd. Iedereen had die avond te veel gedronken en voor hij haar naar huis bracht, hadden ze seks gehad in een achterkamertje. Voor zover hij het zich kon herinneren had hij ‘opgepast’, maar zes weken later stond ze hem op te wachten toen hij het kantoor verliet waar hij destijds werkte. Ze was zwanger. Abortus kon voor geen van beiden en ze trouwden. De echte liefde kwam later. Van zijn Joodse vader had Benjamin enkele simpele gewoonten meegekregen om een huwelijk te doen slagen: luister en praat met elkaar, doe samen dingen zoals naar muziek luisteren of een wandeling maken, en zorg ervoor dat je partner prioriteit nummer één is en blijft.

Wat niet betekende dat Meijer in de zeventien voorbije jaren nooit eens een scheve schaats had gereden. Zijn werk

bracht mee dat hij veel op reis was, en vooral in de winter, als de dagen kort waren en de wegen moeilijk berijdbaar, bleef hij soms een hele week van huis. Het was dan al wel eens gebeurd dat hij een pintje te veel had gedronken in de bar van het hotel en de volgende ochtend wakker werd in de kamer van een vrouwelijke hotelgast die zoals hij de eenzaamheid had willen ontvluchten. Maar het was altijd bij een *one-night-stand* gebleven. Uitgezonderd één keer. Maranka Korbas had het evenbeeld van Lisa kunnen zijn, dezelfde lange, welgevormde benen en een breed gezicht. Bij een bezoek aan de jaarbeurs in Frankfurt nodigde een speelgoedfabrikant, die ook burgemeester was van Sachsenhausen, een stadsdeel aan de zuidoever van de Main, hem uit voor een avondparty ter gelegenheid van het huwelijk van zijn dochter. Behalve de gastheer kende hij er niemand en op een gegeven ogenblik stond hij alleen in een hoek met een glas in zijn hand. Maranka kwam naast hem staan en zei: 'Ik kijk al de hele tijd naar je. Arme man, je ziet er verlaten uit. Ik neem aan dat je geen ingewijde bent.'

'Ingewijde?' had hij gevraagd, niet-begrijpend. 'Waarvan?' 'Duits ondernemerschap.'

Hij had gelachen. 'Is dat zo duidelijk te zien?'

'Erg duidelijk, man. Maar maak je er maar niet bezorgd om. Ik maak gebruik van elke gelegenheid om eens met iemand te praten die niets met het Duitse ondernemerschap heeft te maken.' Ze had op haar horloge gekeken. 'Bijna één uur. Ik heb mijn plicht gedaan. Zin om met mij ergens iets te gaan eten, Benjamin?'

Hij was verrast dat ze zijn naam kende. Hij lachte. 'Dat lijkt me een uitnodiging die ik niet kan afslaan.'

'Uitstekend', zei ze. 'Ik ben Maranka Korbas.' Ze legde even een hand op zijn arm. 'Ik wacht in de hal op je. Neem eerst even afscheid van de gastheer als een welopgevoede

jongen.’ Het restaurant waar Maranka hem naartoe bracht, was Frans en de prijzen waren er onbetaalbaar, maar Maranka vertelde hem dat ze erg vermogend was, en nam die voor haar rekening. Hij vermaakte zich uitstekend, hij liet haar de wijn kiezen en voor hun beiden bestellen. Ze nam in alles het voortouw, ook later in haar flat, toen ze hem lichtelijk beschonken naar haar bed leidde, omdraaide en een duw gaf, zodat hij op zijn rug op het bed viel. ‘Laat de rest maar aan mij over’, zei ze. Seksueel was ze een openbaring voor hem geweest, en hij bleef twee dagen langer in Frankfurt dan was gepland. De derde ochtend werd hij wakker met een schuldgevoel zo groot als een huis. Geheel ontnuchterd en seksueel geledigd en bevredigd realiseerde hij zich dat niets of niemand de plaats van Sofie kon innemen, zelfs niet voor een nacht. Sindsdien was hij zijn vrouw onvoorwaardelijk trouw geweest.

Toen de Chevrolet nog honderd meter van Lisa verwijderd was, minderde hij vaart. Lisa hoorde de auto en keek om. Ze ging aan de linkerkant van de weg staan en stak een duim op in het aloude gebaar van de lifter. Naast Meijer zat Bram te wippen op de bank van opwinding. ‘Halt houden, pa. Ze wil mee.’

Meijer zag Lisa’s gezicht, haar beweeglijk volle lippen, haar brede jukbeenderen, maar het meest van al had hij oog voor haar benen en de ronding van haar heupen. Als dit het soort vrouw was op wie zijn tienerzoon verliefd werd, dan had hij in ieder geval dezelfde smaak als zijn vader. Ter hoogte van Lisa gekomen bracht hij de auto tot stilstand en draaide het raampje omlaag. Lisa kwam dichterbij.

Ze zei: ‘Dag meneer, dag Bram.’

‘Dag, jongedame. En waarheen gaat de reis?’

‘Londen, meneer.’

‘Toch niet te voet?’

Ze lachte. ‘Liever niet. Autostop tot in Luxemburg. Dan trein en boot.’

‘Waar zijn de anderen? Jullie waren toch met zijn vieren?’

‘De drie anderen waren Roma. Ze zijn hun eigen weg gegaan.’

‘Waarom nemen we haar niet mee tot in Antwerpen, pa?’ vroeg Bram. ‘Ze kan vandaar toch ook de trein nemen? Of de boot?’

Meijer keek haar vragend aan: ‘Zegt je dat iets?’

‘En of.’

‘Je zult dan wel in Antwerpen moeten overnachten. Het zal te laat zijn om nog door te reizen als we aankomen.’

‘Als u me afzet in de buurt van een station vind ik wel een kamer.’

‘We zien wel.’ Hij deed het achterportier van het slot. ‘Stap maar in.’

Lisa liet zich niet pramen en nestelde zich op de achterbank. ‘Dank u wel, meneer.’

Hij schakelde naar de eerste en liet het koppelingspedaal opkomen. ‘Wat ga je doen in Londen?’ vroeg hij.

‘Om te beginnen werk zoeken.’

‘Als wat?’

‘Alles wat met talen te maken heeft. Ik ben viertalig. Frans, Duits, Engels en natuurlijk ook Roemeens.’

Hij observeerde haar in de achteruitkijkspiegel. Ze ving zijn blik op en ergens in zijn achterhoofd flitste een beeld van Maranka Korbas en hun naakte ineengestremde lichamen, een beeld dat even snel verdween als het was opgekomen. Hij richtte zijn ogen weer op de weg. ‘Met zo’n talenkennis moet je toch ook in je eigen land behoorlijk aan de kost kunnen komen?’

‘Niet iedereen. En zeker niet de dochter van een gewezen burgemeester onder Codreanu.’

Meijer moest even denken. ‘Dat was toch...’

‘Corneliu Codreanu, de charismatische leider van de Garde de de Fier, de IJzeren Garde.’

‘Was dat geen fascistische organisatie?’

‘Het begon als een politieke partij met een heidense obsessie voor de natuur. Hun leden droegen zakjes met aarde met zich mee, die afkomstig was van slagvelden waar Romeens bloed was vergoten. Maar mettertijd werd het een terroristische organisatie die zich te buiten ging aan moordpartijen en berovingen van Joden en anderen die hun toevallig voor de voeten liepen. Mijn vader heeft daar nooit aan meegedaan. Integendeel, hij was een van de kopstukken die de koning heeft bijgestaan toen die vorig jaar ingreep en Codreanu liet arresteren.’

‘Wat gebeurde er met hem? Ik bedoel natuurlijk Codreanu.’

‘Hij werd doodgeschoten en met zuur overgoten. De IJzeren Garde werd verboden en ging ondergronds.’

‘En je vader?’

‘Hij verloor zijn burgemeestersstoel, maar werd verder met rust gelaten, want hij had altijd een gematigd beleid gevoerd. Toch bleef zijn naam verbonden aan het bewind van Codreanu. Dus ook die van zijn dochter.’

‘En dus wordt het Londen?’

‘Of Parijs. Of Brussel. Mij om het even.’

‘Is het daar beter, denk je?’

‘Dat zal de tijd moeten uitwijzen. Men is er in ieder geval...’

‘Wat?’

‘Minder bekrompen.’

‘Op welk terrein?’

Hun blikken kruisten in de achteruitkijkspiegel.

Ze zei: ‘Vrije meningsuiting? Zeden en gewoonten?’

‘Vrije liefde’, voegde Bram eraan toe. ‘Seks.’

Meijer negeerde de woorden van zijn zoon.

‘Londen is een dure stad. Ik hoop voor jou dat je over voldoende financiële middelen beschikt.’

‘Dat komt wel goed.’

‘Ik wou dat ik met je mee kon’, zei Bram.

Lisa stak haar arm uit en hield hun een pakje sigaretten voor.

‘Iemand een sigaret?’

Meijer schudde zijn hoofd. ‘Nee, dank je.’

‘Ik wel’, zei Bram.

In zijn nieuwe auto werd niet gerookt. Meijer trok waarschuwend zijn wenkbrauwen op, maar Bram deed of zijn neus bloedde. Hij peuterde een sigaret uit het pakje en wachtte tot Lisa hem vuur gaf. Lisa pakte voor zichzelf ook een sigaret. Uit een aansteker schoot een vlammetje. Ze gaf Bram vuur en trok vuur in haar eigen sigaret.

Ze blies een wolkje rook naar het dak van de auto.

‘Ik heb het gevoel dat deze dag het begin kan worden van iets moois’, zei ze.

Meijer liet het raampje lager zakken om de rook van hun sigaretten buiten te laten.

Ze bereikten de Belgisch-Luxemburgse grens bij een kleine grenspost ten noorden van Sterpenich. De slagboom was neergelaten. Achter het raam van het douanegebouwtje stonden een douanier en een gendarme te drinken uit een mok. Ze wierpen een onverschillige blik door het raam, maar maakten geen aanstalten om naar buiten te komen. Na een paar minuten geduld oefenen verliet Meijer de auto en ging naar binnen.

‘Attendez dehors!’ beval de douanier.

Meijer begreep dat tegenpruttelen hier niet aan de orde was. ‘D’accord.’ Hij keerde terug naar de auto.

Het duurde vijf minuten voor de douanier naar buiten kwam. Hij was een mager type zonder lippen. Op een toon alsof hij al bij voorbaat wist dat hij toch maar leugens ten antwoord zou krijgen, vroeg hij: ‘Wat hebben jullie aan te geven?’

‘Helemaal niets.’

‘Weet je het zeker?’

‘Heel zeker!’

‘O ja? En waarom moeten jullie dan zo nodig via deze kleine post de grens oversteken? Of dacht je misschien dat deze post niet bemand was?’

‘Het lag op onze weg naar België.’

‘Waar in België?’

‘Antwerpen.’

‘*Vous êtes quoi? Allemand?* Je hebt een Duitse tongval.’

‘Dat is Vlaams, meneer de douanier. Misschien weet je het nog niet, maar meer dan de helft van de Belgen spreekt die taal.’

‘Is dat zo? Nou, begin dan maar met de koffer open te maken. We gaan eens kijken hoeveel alcohol en tabak je probeert het land binnen te smokkelen.’

Meijer opende gedwee de kofferbak. De douanier woelde even door de koffer van Bram en de reistas van Lisa en vond niets dan kleren en wat toiletartikelen. ‘Waar komen jullie vandaan?’ vroeg hij.

‘Mijn zoon en zijn verloofde waren in een vakantiecamp nabij Berdorf’, zei Meijer. ‘Ik breng hen weer naar huis.’

‘Wie gaat er nu nog met vakantie?’ gromde de douanier. ‘Er kan ieder ogenblik een oorlog uitbreken.’ Hij trok een portier open. ‘Iedereen uitstappen.’

Lisa en Bram stapten uit. Intussen was ook de gendarme uit het douanegebouw naar buiten gekomen. Hij was een vijftiger met een ovaal gezicht en een hangsnor.

‘Wat is hier aan de hand?’ vroeg hij.

‘Het zijn Vlamingen’, zei de douanier. ‘Als ik jou was, zou ik hun papieren maar eens grondig controleren. Je weet het maar nooit met die gasten.’

Lisa streek haar jurk glad en glimlachte naar de gendarme.

De gendarme draaide met duim en wijsvinger aan de punt van zijn snor. Hij glimlachte terug. ‘Laat die mensen door’, zei hij tegen de douanier zonder een goedkeurend oog van Lisa af te slaan. ‘Ze zien er nu niet bepaald uit als een stel Duitse saboteurs.’

Ze stapten in en wachtten tot de douanier de slagboom omhoog had gebracht. Toen ze wegreden, wuifde Lisa met een los handje naar de gendarme.

Honderd meter verder zei ze: ‘Een geluk dat ik mijn papieren niet moest tonen.’

‘Waarom?’

‘Ik heb wel een paspoort, maar geen visum. Met een zeurpiet als die douanier had dat wel eens verkeerd kunnen aflopen.’

Lisa en Bram raakten in gesprek over films en muziek. Bram vertelde Lisa over *The Hound of the Baskervilles*, een horrorfilm met veel moorden in een griezelig kasteel die hij vorige maand in Antwerpen had gezien, en Lisa beweerde met klem dat het eerste wat ze in Londen wilde doen was naar *Gone with the Wind* gaan kijken. Dat was een film met Clark Gable, in haar ogen de knapste filmacteur van deze eeuw, met zijn snorretje en zijn glanzend zwarte haren, een beetje zoals meneer Meijer, en ook Bram, als hij tenminste zijn snor zou laten groeien. Meijer deed of hij het complimentje aan zijn adres niet had gehoord, en vermeed het om in de spiegel te kijken. Daarna hadden Bram en Lisa het over

de muziek van Glenn Miller en over Billie Holiday en ze zongen een paar liedjes, en toen Lisa het refreintje zong uit de schlager van Willi Forst, 'Du hast Glück bei den Frau'n, Bel Ami', legde ze als terloops bij vader en zoon Meijer een hand op de schouder.

Het was een lange rit over soms slecht gekasseide wegen, die ze een keer onderbraken voor een sanitaire stop en een keer om een broodje te eten in een koffiehuis langs de weg. Ze beschikten daar over een betaaltelefoon en Meijer maakte van de gelegenheid gebruik om zijn vrouw op te bellen. 'We nemen een vriendinnetje van Bram mee', vertelde hij. 'Kan die misschien bij ons de nacht doorbrengen?'

'Als het bij een nacht blijft, is dat geen probleem.'

Terug in de auto bracht hij Lisa op de hoogte. Ze zei dat dat niet nodig was geweest, maar was hem toch dankbaar. Wat later viel zowel Lisa als Bram in slaap. Lisa werd wakker toen ze nog een tiental kilometer van Antwerpen verwijderd waren.

'We zijn er bijna', zei Meijer.

Lisa rekte zich.

Hij zei: 'Ik heb nog eens nagedacht over het werk waar je naar op zoek gaat. In mijn bedrijf zou ik iemand zoals jij goed kunnen gebruiken.'

'O ja? Als wat?'

'Vooral voor de correspondentie. Ik importeer speelgoed uit Engeland en verkoop dat over heel België, maar overweeg uit te breiden naar Frankrijk en Duitsland.'

'Dat zou mooi zijn, alleen...'

'Wat?'

'Ik ken geen Nederlands. Hoe kan ik dan werken in België?'

Bram was ook wakker geworden en had het gesprek afgeluisterd.